

Niekonwencjonalne metody rozpoznawczo-wykrywcze w systemie zwalczania przestępczości

Streszczenie: Zwalczanie przestępczości jest istotnym wymiarem polityki bezpieczeństwa, dlatego też stanowi duże wyzwanie dla organów ścigania. W celu zwiększenia skuteczności zwalczania przestępczości wykorzystuje się w procesie wykrywczym, tak w Unii Europejskiej, jak i w Polsce, wszelkie dozwolone prawem, przede wszystkim empirycznie potwierdzone działania wykrywcze, ale też i metody rozpoznawczo-wykrywcze uznawane w doktrynie i praktyce za kontrowersyjne, o niekonwencjonalnym charakterze i przez przepisy prawa procesowego niedopuszczone do działań procesowo-dowodowych. Ich praktyczne zastosowanie jest jednak dopuszczone w ramach przedsięwzięć kryminalistycznych (pozaprocesowych), co zwiększa zakres możliwości działań organów ścigania o metody, które – jak dowodzi praktyka – wspomagają metody konwencjonalne w zwalczaniu przestępczości. Dobór optymalnych niekonwencjonalnych środków w realizacji działań procesowo-kryminalistycznych zależy jednak od stanu rozeznania prawidłowości rządzących tym zjawiskiem, jego uwarunkowań oraz mechanizmu funkcjonowania przejawów nań się składających. W rozdziale zaprezentowano możliwości praktyczne pozaprocesowego wykorzystania niekonwencjonalnych metod rozpoznawczo-wykrywczych wspomagających proces wykrywczy.

Słowa kluczowe: *metody rozpoznawczo-wykrywcze, metody niekonwencjonalne, proces wykrywczy, zwalczanie przestępczości*

Unconventional reconnaissance and detection methods in the system of fighting crime

Summary: Fighting crime is an important dimension of security policy; therefore, it is a major challenge for law enforcement agencies. In order to increase the effectiveness of crime fighting, both in the European Union and in Poland, the detection process makes use of all legally permissible, primarily empirically verified detection activities, but also of reconnaissance and detection methods which are regarded in doctrine and practice as controversial, unconventional and inadmissible by the provisions of procedural law for procedural and evidentiary activities. However, their practical application is allowed within the framework of forensic (out-of-trial) undertakings, which increases the scope of possibilities of law enforcement authorities to add methods which – as practice shows – support conventional methods in combating crime. However, the selection of optimal unconventional measures in the implementation of process-criminal activities depends on the state of knowledge of the regularities governing this phenomenon, its conditions and the mechanism of functioning of the manifestations which comprise it.

The aim of this chapter is to present practical possibilities for the out-of-trial use of unconventional reconnaissance and detection methods that support the detection process.

Keywords: *reconnaissance and detection methods, unconventional methods, detection process, combating crime*

Wstęp

Wymóg zwalczania przestępczości i terroryzmu powoduje, że do procesu wykrywczego wprowadza się nowoczesne i innowacyjne technologie i metody wykrywania. Ich praktyczne zastosowanie jest szerokie i ustawowo określone, nie zmniejsza to jednak inicjatyw w celu poszerzenia zakresu możliwości stosowania w „sferze bezpieczeństwa”. Dlatego też w systemie zwalczania przestępczości europejskie i polskie organy ścigania od szeregu lat uwagę koncentrują na zastosowaniu w procesie wykrywczym – obok empirycznie sprawdzonych i prawnie dopuszczalnych metod – także metod niekonwencjonalnych, na dzień dzisiejszy prawnie niedopuszczonych w procesie karnym w aspekcie dowodowym, jednak możliwych do wykorzystania w ramach czynności pozaprocesowych. Z tego względu metody te, praktycznie mogące wspomóc proces wykrywczy w zwalczaniu przestępczości, stanowią wyzwanie dla organów ścigania i naukowców. Stąd też przy rozważaniu sposobów poprawy i wykorzystania technologii wykrywania, każdorazowo starannie analizuje się powyższe aspekty, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii granic ich ingerencji w organizm (świadomość) człowieka.

Zwalczanie przestępczości w systemie bezpieczeństwa państwa

Praktyczne zastosowanie w zwalczaniu przestępczości w polskich organach ścigania konwencjonalnych metod wykrywczych realizowane jest w myśl procedur karnych obowiązujących przy wykorzystaniu powszechnie stosowanych metod i technik oraz najnowocześniejszych technologii wykrywania w strukturze procesu wykrywczego, rozumianego jako „konkretny, celowy i dynamiczny system działań Policji zmierzający do ujawniania przestępstwa, wykrycia sprawcy wraz z dowodami przestępstwa”¹. Proces ten

¹ J. Gąsiorowski, *Technologie wykrywania w pracy organów ścigania w Unii Europejskiej*, [w:] *Wybrane teoretyczne i praktyczne problemy w naukach o bezpieczeństwie*, A. Filipek, D. Krzewniak (red.), Wyd. Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2019, s. 191.

pozwała stosować szereg metod i technik wykrywczych. Realizacja celu postępowania przygotowawczego (art. 297 § 1 k.p.k.)² wymaga często pogłębienia w celu uzyskania informacji, które mają walor materiału dowodowego. Dlatego też organy te inicjują i organizują działania w celu wykrycia przestępstw i ścigania ich sprawców. Wykorzystywane są do tego różne, przyjęte w praktyce, jak i poddawane naukowej analizie metody, które pozwalają wspomóc praktykę procesowo-kryminalistyczną przez wyodrębnione przez H. Koleckiego³ dwie metody rozpoznawczo-wykrywcze, a mianowicie:

- metody konwencjonalne (np. metody badań prawdopodobności świadka);
- metody niekonwencjonalne, które są niedopuszczalne w formie dowodowej przez prawo karne procesowe jako metody rozpoznawczo-wykrywcze, choć możliwe do zastosowania w praktyce w aspekcie kryminalistycznym.

Niekonwencjonalne metody wykrywcze w praktyce procesu wykrywczego

Powyższy podział metod wykrywczych należy uściślić o ich zakres przedmiotowy i pojęciowy. Do metod konwencjonalnych zalicza się „metody tradycyjne, uznane oraz prawnie dopuszczone do stosowania na potrzeby organów ścigania”⁴. Ich stosowanie w procesie wykrywczym jest zasadne, gdyż są naukowo i praktycznie zweryfikowane i prawnie określone. Do metod niekonwencjonalnych zaliczyć należy te, które „nie znalazły powszechnej akceptacji, nie zostały powszechnie uznane za przydatne dla organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości oraz nie zostały włączone (w obowiązujących przepisach procesowych) do katalogu metod dopuszczalnych w procesie sądowym”⁵. Zrozumiały wydaje się zakaz ich stosowania w procesie karnym, gdyż z naukowego punktu widzenia nie są one – na dzień dzisiejszy

² Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.).

³ H. Kolecki, *Konwencjonalne i niekonwencjonalne metody wykrywcze – cechy dystyngtywne metod i struktura problemu*, [w:] *Niekonwencjonalne metody rozpoznawczo-wykrywcze*, K. Sławik, M.A. Wasilewska (red.), Szczecin 2003, s. 11.

⁴ H. Kolecki, dz. cyt.

⁵ J. Wójcikiewicz, *(Nie)konwencjonalne metody śledcze*, [w:] *Dziedzictwo prawne XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 150-lecia TBSP UJ*, A. Zoll, J. Stelmach, J. Halberda (red.), Kraków 2001, s. 11.

– w dostateczny sposób rozpoznane w aspekcie naukowym, co do ich rzeczywistej skuteczności, a więc i przydatności na gruncie procesu karnego.

Szeroki zakres przedmiotowy metod śledczych powoduje w doktrynie i praktyce szeroką interpretację zjawiska. Przykładowo J. Wójcikiewicz wymienia okazanie sekwencyjne (okazanie wideoklipów, głosu, mowy) oraz *familial searching* (wyszukiwanie w bazie danych DNA profili krewnych sprawcy, jeśli jego profilu nie ma w bazie)⁶, M.A. Wasilewska uznaje za nie percepcję pozazmysłową, hipnozę oraz narkoanalizę⁷. Z kolei E. Gruza uwzględnia: fizjodetekcję, badania wariograficzne, psychologiczny ewaluator stresu, termowizję, hipnozę, narkoanalizę⁸, a T. Stępień: utrwalanie zeznań na taśmie magnetofonowej, rekonstrukcję wizerunku na podstawie zeznań świadków, termowizję, hipnozę, narkoanalizę oraz nowoczesne badania ludzkiego mózgu (EEG, tomografia komputerowa czy badanie PET)⁹.

Przyjęcie tak wielu różnych metod niekonwencjonalnych stanowi wynik stosowania wielu kryteriów ich wyodrębniania i odróżnienia od czynności konwencjonalnych. Jak podnosi M.A. Wasilewska, „nadmiar tego typu kryteriów spowodował pewien chaos pojęciowy i dlatego też trudno jest ustalić, na czym tak naprawdę polega istota metody niekonwencjonalnej, i jakie w związku z tym metody można zaliczyć do czynności niekonwencjonalnych”¹⁰. Zatem do metod niekonwencjonalnych zalicza się te, których zastosowanie pozwala osiągnąć pewien stopień wiarygodności, co daje możliwości warunkowego dopuszczenia ich na etapie policyjnych działań pozaprocesowych. Zaliczyć tu można metody weryfikacji zeznań/wyjaśnień osób przesłuchiowanych, wykorzystujące w tym celu fizjodetekcję, a więc dziedzinę zajmującą się „badaniami nad możliwością wychwycenia i zarejestrowania towarzyszących emocjom zmian zachodzących w organizmie człowieka, które mogą być przydatne w ujawnianiu nieszczerości w jego wypowiedziach”¹¹. Jest to możliwe, gdyż występowanie w psychice ludzkiej bodźców wywołujących emocje powoduje zmiany, które im towarzyszą, zatem nie mogą być utożsamiane wyłącznie ze zmianami charakterystycznymi

⁶ J. Wójcikiewicz, *Niekonwencjonalne metody śledcze w polskiej kryminalistyce*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2014, tom XVIII, Warszawa, s. 105.

⁷ M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne metody rozpoznawczo-wykrywcze jako narzędzie diagnozowania zdarzeń kryminalnych*, s. 2, <http://www.zielona-gora.po.gov.pl/index.php?id=26/>, data dostępu: 24.06.2021.

⁸ E. Gruza, *Psychologia sądowa dla prawników*, Warszawa 2012, s. 192-215.

⁹ T. Stępień, *Rola świadka w prawie karnym*, Toruń 2012, s. 135-143.

¹⁰ M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne...*, dz. cyt.

¹¹ E. Gruza, dz. cyt., s. 192.

tylko dla kłamstwa. Zatem nie jest możliwe stworzenie uniwersalnego wykrywacza kłamstw, dlatego wykorzystuje się m.in. takie niekonwencjonalne metody, jak:

- ekspertyza wariograficzna;
- psychologiczny ewaluator stresu;
- radiologiczna diagnostyka obrazowa;
- termowizja.

Do metod niekonwencjonalnych, wykorzystywanych (w bardzo ograniczonym zakresie) w praktyce kryminalistycznej, zaliczyć należy takie jak:

- narkoanaliza;
- hipnoza;
- percepcja pozazmysłowa;
- radiestezja.

Ekspertyza wariograficzna

Wiedza świadka o zdarzeniu przestępczym utrwalana jest w tzw. śladzie pamięciowym za pomocą zmysłów (wzroku, słuchu, a także węchu, smaku, dotyku itp.). Aby ślad ten „wydobyć”, świadków przesłuchuje się. Jest to czynność istotna z procesowego punktu widzenia, gdyż – w przypadku braku śladów i dowodów materialnych popełnienia przestępstwa – właśnie relacje świadków są jedynym źródłem informacji o konkretnym przestępstwie, mimo że ślad pamięciowy, tak samo jak dowód rzeczowy, może być zanieczyszczony, utracony, zniszczony, a ponadto świadek/podejrzany ma możliwość kłamać (motywowany różnymi okolicznościami) i może z tej możliwości skorzystać. Dlatego też, dążąc do ustalenia prawdy obiektywnej, zeznania należy weryfikować, aby mogły być przydatne dla jej uzyskania w konkretnej sprawie.

Organy procesowe, by pozyskać prawdziwe zeznania, stosują różnego rodzaju metody przesłuchania świadka czy weryfikacji pozyskiwanych (poufnych) informacji. Wiarygodność zeznań można weryfikować za pomocą metod konwencjonalnych, jak i tzw. obiektywnych sprawdzianów prawdomówności, metod znanych pod nazwą diagnostyki stanu faktycznego, pozwalających na stwierdzenie z większym prawdopodobieństwem, czy zeznanie jest szczere, czy nie.

Najbardziej znaną metodą niekonwencjonalną, wykorzystywaną w praktyce śledczej, a mimo to wywołującą liczne spory wśród badaczy

i procesualistów, jest ekspertyza wariograficzna (poligraficzna), stosowana do oceny wiarygodności zeznań świadków. Stanowi ona optymalną metodę weryfikacji wersji podmiotowych i przedmiotowych składanych zeznań. Pozwala w dość szybki i trafny sposób ograniczyć liczbę osób podejrzanych (na zasadzie eliminacji), określić związek tych osób ze zdarzeniem oraz rolę, jaką każda z nich pełniła w czynie zabronionym lub etap, w którym uczestniczyła. Ustalenie reakcji na określone elementy umożliwia także uzyskanie informacji o współnikach osoby podejrzewanej lub podejrzanego.

Możliwości wykorzystania badań wariograficznych w Policji, przy zastosowaniu zarówno testów wiedzy o czynie, jak i testów pytań kontrolnych, mają szerokie zastosowanie w szczególności w fazie postępowania przygotowawczego (*in rem*). Są jednak niedopuszczalne przez prawo karne procesowe (art. 171 § 5 pkt 2 k.p.k.). Badania te przeprowadza się także w sytuacjach, gdy wyczerpano wszelkie możliwości dowodowe.

Psychologiczny ewaluator stresu

Urządzeniem działającym na podobnej zasadzie co wariograf jest psychologiczny ewaluator stresu (PSE – *psychological stress evaluator*), określany także jako wariograf głosowy czy analizator stresu głosowego, gdyż rejestruje zmiany emocjonalne głosu. Jest to możliwe, gdyż jak dowodzą badania, źródłem zmian w głosie jest występujący u badanego stres lub stan zdenerwowania.

Metodyka badań za pomocą tych urządzeń wzorowana jest na technikach stosowanych w badaniach wariograficznych. Najpopularniejszym urządzeniem komputerowym jest Truster, który potrafi rozróżnić niewerbalne emocje, percepcję i objawy stresu ujawniające się w głosie ludzkim (kłamstwo rzekomo powoduje swoiste odchylenie w sposobie odpowiedzi na zadane pytanie), pozwalające przeprowadzać proces analizy automatycznie. Wykrywa kłamstwa, dlatego że analizuje trzy główne wskazówki kłamstwa (stres, zmieszanie i pobudzenie – zdenerwowanie – występujące w tym samym czasie. Mimo tych zalet używanie tych urządzeń w procesie karnym do oceny zeznań/wyjaśnień nie jest dopuszczalne ze względu na wątpliwości natury naukowej (psychologicznej), bowiem: 1) na dzień dzisiejszy nie ma jasnych kryteriów charakteryzujących wypowiedzi nieszczerze, 2) nie ma katalogu cech, których występowanie pozwoliłoby na sformułowanie jednoznacznego wniosku, że mamy symptomy charakterystyczne tylko

dla kłamstwa, 3) przepis art. 171 § 5 k.p.k. wyklucza korzystanie ze środków technicznych, kontrolujących nieświadome reakcje organizmu w związku z przesłuchaniem (a z takim urządzeniem mamy tu do czynienia).

W praktyce prezentuje się jednak dane mające świadczyć o praktycznej przydatności PSE. Jak podaje S. Manes, „kiedy osoba kłamie, mimo wolne zakłócenia nerwów powodują, że struny głosowe wytwarzają zniekształconą falę dźwiękową, a mianowicie poziom częstotliwości inny niż ten, który wytwarza ta sama osoba, kiedy mówi prawdę”¹². Prowadzone badania naukowe jednak nie potwierdzają pełnej wiarygodności PSE. W 2003 r. Krajowa Rada ds. Badań USA stwierdziła, że „ogólnie rzecz biorąc, te badania nie dają podstaw naukowych do stosowania komputerowego analizatora głosu lub podobnych przyrządów do pomiaru głosu lub nie dostarczają ich wcale”¹³. Potwierdzają to też badania F. Horvatha i współpracowników¹⁴, K.R. Damphousse’a¹⁵ czy J. Harnsbergera i współpracowników¹⁶.

Radiologiczna diagnostyka obrazowa

W badaniu prawdomówności człowieka opracowuje się też metody proponowane przez nowoczesną medycynę, ukierunkowane np. na badanie mózgu¹⁷. W ramach tych metod zastosowanie ma elektroencefalografia (EEG), gdzie wykorzystuje się skojarzenie specyficznego wzorca aktywności elektrycznej z faktem mówienia prawdy bądź kłamstwa, jak i magnetoencefalografia (MEG), która działa podobnie, ale pozwala dotrzeć do głębszych źródeł.

¹² S. Manes, *Lie Detector Software Truster*, „Forbes”, 5.10.1998 r., cyt. za: https://en.wikipedia.org/wiki/Lie_detection, data dostępu: 5.07.2021.

¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/Lie_detection, data dostępu: 5.07.2021.

¹⁴ F. Horvath, J. McCloughan, D. Weatherman, S. Slovik, *The Accuracy of Auditors' and Layered Voice Analysis (LVA) Operators' Judgments of Truth and Deception During Police Questioning*, „Journal of Forensic Sciences”, nr 58, s. 385-392, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1556-4029.12066?casa_token=tsSR3zLWPBAAAAAA%3A7-GBQWC-1_RTYxrikTRWCPLhOHmJzZFF3moVScSw_ViBzGA-xkYvnMigQhMMTz9nJKMde48B6YYPEORn, data dostępu: 5.07.2021.

¹⁵ K.R. Damphousse, *Voice Stress Analysis: Only 15 Percent of 8 Lies About Drug Use Detected in Field Test*, „NIJ Journal”, nr 259, s. 8-12, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/221500.pdf>, data dostępu: 5.07.2021.

¹⁶ J. Harnsberger, H. Hollien, A.A. Martin, K.A. Hollien, *Stres i oszustwo w mowie: ocena warstwowej analizy głosu*, „Journal of Forensic Sciences”, nr 54(3), s. 642-650, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1556-4029.2009.01026.x>, data dostępu: 5.07.2021.

¹⁷ J. Gąsiorowski, *Radiologiczna diagnostyka obrazowa – nowa perspektywa badania prawdomówności człowieka*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2009, tom XIII, s. 39-48.

Innymi metodami, pozwalającymi ocenić strukturę anatomiczną mózgu pod kątem ustalenia prawdomówności człowieka, są: tomografia komputerowa (TK) i magnetyczny rezonans jądrowy (MRI). Metody te pozwalają uzyskać obrazy przekrojowe (2D) i przestrzenne (3D) struktur anatomicznych ciała. Wykorzystują one bardziej precyzyjne i obiektywne metody badania mózgu i to nie tylko w aspekcie anatomicznym, lecz i czynnościowym, a więc odpowiadającym potrzebom organów ścigania. Zalicza się do nich:

- pozytonową tomografię emisyjną (PET – ang. *Positron Emission Tomography*) – w badaniach sprawdzono funkcjonowanie wszystkich części ośrodkowego układu nerwowego i przebadano reakcje wielu jego struktur w aspekcie złożonych odpowiedzi na bodźce zmysłowe, uczuciowe, emocjonalne i seksualne; doświadczenia te potwierdziły, że automatyczne myślenie człowieka pozostawia w badaniu PET własny, niemożliwy do zatarcia „odcisk” pracy mózgu, który w aspekcie unikalności może być porównany do daktyloskopii;
- funkcjonalny magnetyczny rezonans jądrowy (f.MRJ – ang. *functional Magnetic Reasonans Imaging*), który bada czynności kory mózgu człowieka z wykorzystaniem silnego pola magnetycznego i fal radiowych, przez co pozwala prześledzić fizjologiczne procesy mózgowe i wybrać z nich te, które można zaliczyć do reakcji patologicznych, dewiacyjnych a nawet zbrodniczych.

Przyszłość radiologicznej diagnostyki obrazowej w badaniach prawdomówności człowieka jest pewna, gdyż daje szybkość i precyzję. Pozwoli to pokonać trudności, na jakie obecnie napotyka proces wykrywczy przy korzystaniu z osobowych środków dowodowych. Wyniki tych badań są już praktycznie wykorzystywane w orzecznictwie sądów – np. w Indiach skazano kobietę za otrucie byłego narzeczonego arszenikiem, ponieważ skan jej mózgu „dowiódł”, że posiadała wiedzę doświadczalną o popełnieniu zbrodni¹⁸.

Termowizja

Interesującą metodą biometryczną jest termowizja czyli technika „przetwarzania obrazu termicznego ludzkiego ciała na obraz widzialny przy pomocy odpowiedniej aparatury, która służy do zogniskowania obrazu podczerwonego i natychmiastowego przetworzenia go w obraz widzialny”¹⁹.

¹⁸ A. Saini, *The Brain Police: Judging Murder with an MRI*, „Wired UK” 27.05.2009.

¹⁹ W. Kędzierski, *Technika kryminalistyczna*, Szczepko 2002, s. 134.

Metoda ta jest wykorzystywana w praktyce przy weryfikacji zeznań/wyjaśnień, jak i w policyjnych działaniach profilaktycznych (w akcjach antyterrorystycznych), procesowo-kryminalistycznych (poszukiwanie osób, zwłok) oraz w ochronie ważnych obiektów rządowych i wojskowych (weryfikacja/identyfikacja osób).

W przypadku weryfikacji zeznań/wyjaśnień wykorzystuje się możliwość termowizyjnego rozpoznania emocji, którym towarzyszy wiele objawów fizjologicznych. Część tych symptomów jest niewidoczna, a część można zauważyć, obserwując osoby, jak np. mikroekspresje twarzy, zmiany w szybkości i częstotliwości oddechu oraz trudne do ukrycia i zauważalne dla każdego – zmiana ciepłoty powierzchni skóry pod wpływem emocji, objawiająca się wzrostem temperatury w niektórych obszarach głowy, jak zarumienienie, zblednięcie czy pocenie twarzy. Ekspresja tych emocji nie jest do końca oznaką specyficzną, gdyż mało wiemy o jej przyczynach.

Badania termowizyjne posiadają wiele podobieństw do badań wariograficznych. W obu przypadkach badane są fizjologiczne objawy organizmu ludzkiego na emocje, wywołane poprzez zadawanie pytań dotyczących zdarzenia, w którym świadek brał udział lub je obserwował. Zgodnie z art. 171 § 5 k.p.k. badanie termowizyjne nie może być wykorzystane w ocenie wiarygodności świadków, wyniki jednak mogą wspomagać testy przeprowadzone za pomocą poligrafu. Ich zastosowanie ujawnia znajomość zdarzeń kryminalnych, których sprawcą jest osoba badana.

Narkoanaliza

Narkoanaliza (gr. *nárkē* ‘odurzenie’, *análýsis* ‘rozbiór’) to „przesłuchanie lub przeprowadzenie psychoanalizy osoby będącej pod wpływem leków (gł. narkotyków) i mającej osłabioną kontrolę nad wypowiedziami”²⁰; to także „zabieg polegający na wywołaniu u pacjenta za pomocą środków farmakologicznych stanu psychicznego przypominającego hipnozę”²¹. Jest to metoda badania psychiki za pomocą wywołania u badanego stanu specyficznego osłabienia woli i stanu z pogranicza snu (poprzez podanie odpowiednich środków farmakologicznych: *skopolaminy*, *amylthalu*, *pentothalu* – *sodium*, *evipanu* i innych), co może skłonić go, mimo że znajduje się w stanie zbliżonym do snu, do ujawnienia wszystkich

²⁰ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/narkoanaliza;3945801.html>, data dostępu: 25.06.2021.

²¹ *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl>, data dostępu: 25.06.2021.

okoliczności zdarzenia, o których mu wiadomo, gdyż w sytuacji takiej chwilowo nie działają w mózgu ośrodki kontrolne²². Nowsze metody polegają na podaniu osobie przepitywanej dużej dawki środków uspokajających, a następnie na gwałtownym wyrwaniu takiej osoby ze snu za pomocą zastrzyku z amfetaminy. W stanie tym traci on kontrolę nad swymi wypowiedziami.

Obecnie narkoanaliza, choć nie jest stosowana w praktyce organów ścigania, to stosuje się ją w praktyce wywiadów i kontrwywiadów wielu państw, chociaż stanowiska co do jej skuteczności są podzielone – z jednej strony wskazuje się na niemożliwość składania kłamliwych zeznań w stanie odurzenia narkotycznego, ale spotykany jest też pogląd, że podejrzany, który nie chce przyznać się do winy, nie zrobi tego nawet pod wpływem narkotyków czy hipnozy. Podnosi się też, że różna może być indywidualna reakcja organizmu badanego na podanie środka narkotycznego (halucynacje, zaburzenie przytomności). Jednak znane są sytuacje, że narkoanaliza dostarczyła w postępowaniu faktów, które zostały potwierdzone innymi dowodami²³. Jak się wydaje, zaistnienie takich sytuacji daje większe prawdopodobieństwo, że „zeznanie” składane przy pomocy narkoanalizy są szczere. Jednak mimo potwierdzonej (częściowo) skuteczności, w praktyce śledczy-kryminalistycznej nie jest ona stosowana (art. 171 § 5 pkt 2 k.p.k.).

Hipnoza

Hipnoza (stgr. ὕπνος *hýpnos*, dosłownie „sen”) definiowana jest jako „stan prawidłowo funkcjonującego umysłu, w którym uwaga danej osoby jest mocno zogniskowana na określonych bodźcach, świadomość bodźców pochodzących spoza obszaru zogniskowania uwagi jest znacznie ograniczona oraz podczas którego krytyczny osąd danej osoby zostaje częściowo zawieszony”²⁴. Jako „zespół naturalnych, psychofizjologicznych reakcji możliwych do uzyskania poprzez odpowiednie oddziaływanie psychologiczne”²⁵ służy do osiągania odmiennych stanów świadomości i dostępu do ukrytych zasobów własnego mózgu, które mogą zostać wywołane przez inną osobę lub pojawić się samoistnie, spontanicznie lub w odpowiedzi na różne bodźce.

²² N. Sillamy, *Słownik psychologii*, Warszawa 1994, s. 167-168.

²³ B. Hołyst, *Kryminalistyka*, Warszawa 2004, s. 1002-1004, 1146.

²⁴ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hipnoza>, data dostępu: 25.06.2021.

²⁵ L. Gapik, *Hipnoza i hipnoterapia*, Warszawa 1990, s. 9.

Hipnoza stwarza wiele odkrywczych możliwości, pozwala w pełni wykorzystać ogromną energię umysłu. Badania prowadzone nad tą metodą weryfikacji zeznań wykazały, że osoba poddana hipnozie posiada pełną kontrolę nad swoim zachowaniem, a zatem może także kłamać. W związku z tym hipnoza nie może być wykorzystana jako metoda służąca ocenie wiarygodności zeznań i stanowić dowodu w prowadzonym postępowaniu. Dodatkowo inne badania wykazały, że hipnoza nie poprawia pamięci, przez co nie wspomaga w żaden sposób odtwarzania informacji spostrzeżonych przez świadka²⁶. Dlatego też, zgodnie z art. 171 § 5 pkt 2 k.p.k., stosowanie hipnozy, jako środka mającego na celu kontrolę nieświadomych reakcji organizmu powstałych w związku z przesłuchaniem jest zakazane. Możliwość poddania się hipnozie jest możliwa poza procesem w celu tzw. „odblokowania pamięci” przy amnezji. Dopiero wówczas możliwe jest procesowe przesłuchanie danej osoby (wyrok SN z 12.03.1987 r., I KR 43/87). Z uwagi na powiązanie tego zakazu z przesłuchiowaniem procesowym dopuszczone jest stosowanie tego środka wyłącznie w ramach badań prowadzonych przez biegłego, a nie w toczącym się postępowaniu karnym przez organ procesowy.

W praktyce polskiego wymiaru sprawiedliwości hipnoza jest stosowana co najmniej od 1982 r. Wykorzystuje się ją jednak rzadko, choć specjaliści twierdzą, że status naukowy hipnozy jest, mimo wszystko, wyższy od niektórych innych metod, akceptowanych w ramach ekspertyzy w procesie cywilnym (radiestezja) czy karnym (osmologia). Hipnoza w Polsce była już wykorzystana w ponad 100 sprawach, zwykle o przestępstwa pospolite, w większości w sprawach o zabójstwo, rozbój i zgwałcenie²⁷. Na przykład w sprawie gwałtów w Dobczycach ofiary miały duży problem z opisaniem wyglądu sprawcy. Dzięki hipnozie przypomniały sobie, że sprawca miał czerwoną, okrągłą plamę na prawym łokciu, co ułatwiło organom ścigania jego identyfikację, oskarżenie i w konsekwencji osądzenie²⁸. Skuteczność hipnozy potwierdzają także źródła zagraniczne. Przykładem jest sprawa seryjnego gwałciela z San Francisco. 15-letnia ofiara po poddaniu hipnozie

²⁶ K. Milkowski, *Wykorzystanie hipnozy w postępowaniu dowodowym*, „Kortnowski Przegląd Prawniczy” 2015, nr 4, s. 97-98.

²⁷ J. Siuta, J. Wójcikiewicz, *Hipnoza kryminalna*, Kraków 1999, s. 30.

²⁸ B. Hołyst, *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2006, s. 1223.

była w stanie podać rysopis gwałciiciela, którego wcześniej nie potrafiła opisać²⁹.

Percepcja pozazmysłowa (jasnowidzenie)

Percepcja pozazmysłowa (jasnowidzenie; „*zdalne postrzeganie*” według nomenklatury CIA) jako element spostrzegania pozazmysłowego (ESP – *extrasensory perception*), oznacza „taką formę postrzegania, która polega na odbieraniu – bez znanych człowiekowi zmysłów – różnych wrażeń, zarówno wzrokowych, słuchowych, jak i smakowych”³⁰. W praktyce organy ścigania (wojskowe służby specjalne) nieraz korzystają (nieco wstydliwie) z pomocy jasnovidzów, zwłaszcza do poszukiwania osób zaginionych i zwłok³¹.

Nauka także stara się zgłębić wpływ niekonwencjonalnych metod rozpoznawczo-wykrywczych na procesy psychiczne (oraz kontrolę nieświadomych reakcji organizmu) osób przesłuchiowanych³². Jasnovidzenie ma wielu przeciwników (T. Tomaszewski³³, J. Wójcikiewicz³⁴), ale i propagatorów (B. Sygit)³⁵. Tym ostatnim przyznać należy rację i przywołać pogląd V.J. Gerberth’a, który stwierdził, że „z wykrywczego punktu widzenia wszystko, co może okazać się przydatne dla śledztwa, nie powinno być a priori odrzućcane jako nienaukowe”. Ponadto „jak pokazuje praktyka, dokonywane do tej pory próby współpracy policji z mediami nie były bezowocne”³⁶. Dlatego też jasnovidzenie, jako „parapsychiczna umiejętność dostrzegania lub wyczuwania tego, czego nie da się wykryć przy użyciu normalnych środków”, jest umiejętnością „dostrzegania lub wyczuwania obiektów lub wydarzeń odległych w czasie lub przestrzeni, ukazywania się widziadeł oraz

²⁹ B. Hołyst, *Kryminalistyka*, Warszawa 2007, s. 1010.

³⁰ M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne...*, dz. cyt.

³¹ Z polskiej praktyki znane są przypadki współpracy z ojcem C. Klimuszko (z lat 60. XX w.), czy na przestrzeni ostatnich lat – z K. Jackowskim.

³² Wyniki badań są publikowane w: H. Kolečki, *Konwencjonalne i niekonwencjonalne...*, dz. cyt.; M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne...*, dz. cyt.; J. Randles, P. Hough, *Niezwykli detektywi. Wykorzystanie zdolności nadprzyrodzonych w wykrywaniu zbrodni*, Warszawa 2002.

³³ <https://www.polityka.pl/jamyoni/1727668,1,czy-jasnovidz-moze-pomoc-policji.read>, data dostępu: 25.06.2021.

³⁴ J. Wójcikiewicz, *Niekonwencjonalne metody śledcze w polskiej kryminalistyce*, dz. cyt., s. 109-110.

³⁵ <https://dziennikbaltycki.pl/jasnovidz-do-policji-rozmowa-z-prof-dr-hab-boguslawem-sygitem/ar/592923>, data dostępu: 25.06.2021.

³⁶ M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne...*, dz. cyt., s. 13.

obecności – postrzegania rzeczy bez wykorzystania zwykłych zmysłów”³⁷. Na tej zasadzie w praktyce funkcjonuje w USA parapsychiczna grupa specjalna mediów (25 jasnowidzów) współpracujących z policją o nazwie *Mobius*. Członkami grupy nie są znane media – wszyscy są profesjonalistami w innych dziedzinach (są wśród nich m.in. fizyk, inżynier lotnictwa i psychiatra). Zakres ich umiejętności waha się od doskonale wyostrojonej intuicji do zdolności postrzegania pozazmysłowego. Grupa ta operuje z bazy w Los Angeles na terenie całych Stanów Zjednoczonych. Wyniki pracy przekazywane są organom śledczym. W USA oficjalnie działa także paranormalna agencja detektywistyczna *Legowisko smoka* założona w 1984 r. przez Rene Wiley³⁸.

Interesującym sposobem wykorzystania mediów do celów policyjnych jest szkolenie organizowane jasnowidzów dla pracowników tej instytucji. Wielu paranormalnych detektywów – zwłaszcza w USA – prowadzi kursy dla funkcjonariuszy policji i pomaga w odkrywaniu najbardziej efektywnych metod wykorzystania intuicji i percepcji. Niektóre osoby pracujące jako paranormalni detektywi są zarejestrowane jako oficjalni informatorzy policji wciągnięci na specjalną listę, co umożliwia każdemu policjantowi sprawdzenie ich referencji, kiedy tylko zgłoszą policji sen lub wizję³⁹.

W praktyce spotyka się także ludzi ze zdolnościami do „słyszenia” głosów i dźwięków bez posługiwania się receptorami dźwięków w mózgu – jest to tzw. „jasnosłyszenie”.

Radiestezja (rózdźkarstwo)

Radiestezja (łac. *radiatio* – promieniowanie i gr. *aesthesia* – wrażliwość), znana również jako raddomancja albo rózdźkarstwo, to „umiejętność parapsychicznego lokalizowania źródeł wody, złóż minerałów oraz innych obiektów za pomocą wahadełka lub prętów działających jako wskaźniki”⁴⁰. Jak zauważa P. Kiszkowski, jest to „sztuka odczuwania jakiegoś bliżej nieokreślonego promieniowania przy pomocy tzw. „szóstego” zmysłu, mającego znacznie poszerzać ludzkie możliwości”⁴¹. Radiestezję zazwyczaj

³⁷ J. Randles, P. Hough, dz. cyt., s. 91.

³⁸ Tamże, s. 185.

³⁹ Tamże, s. 174-179.

⁴⁰ Tamże, s. 66-67.

⁴¹ P. Kiszkowski, *Co warto wiedzieć o radiestezji?*, Gdańsk 1997, <http://pkisz.home.amu.edu.pl/cowarto.htm>, data dostępu: 3.07.2021.

łączy się z poszukiwaniem ujęć wody i surowców naturalnych, łącznie z ciekami wodnymi występującymi w miejscu przeznaczonym do odpoczynku, w medycynie, archeologii itp. oraz na gruncie kryminalistyki⁴², gdzie jest „powszechnie używane przez paranormalnych detektywów, poszukujących dowodów, zwłok, jak też podejrzanych czy zaginionych osób”⁴³.

Próby powiązania zjawisk opisywanych przez radiestezję z oddziaływaniami fizycznymi podjął się G. Lakhovsky, według koncepcji którego, radiesteta podczas przeprowadzania ekspertyz z poszukiwaniem obiektu jest w stanie wyczuć rezonans promieniowania emitowanego przez niego, spowodowany oddziaływaniem z poszukiwanym obiektem⁴⁴.

W praktyce podejmuje się nadal doświadczenia mające potwierdzić możliwości radiestezji. Najslawniejszym takim eksperymentem było doświadczenie przeprowadzone w Niemczech w Monachium w latach 1987-1988. W rezultacie autorzy eksperymentu uznali (1990 r.), iż fenomen radiestezji można uważać za doświadczalnie udowodniony. W 1995 r. w związku z wątpliwościami środowiska naukowego ponownie przeanalizowano dane eksperymentu i uznano, że wyniki można interpretować tylko jako „statystyczne wahnięcie”, tzn. że są zgodne ze statystycznym rozkładem wskazującym na losowość przewidywań⁴⁵. Mimo tak negatywnych ocen z naukowego i praktycznego punktu widzenia (późniejsze badania także nie potwierdziły wyników z Monachium)⁴⁶, w praktyce kryminalistycznej zdarzają się przypadki potwierdzające przydatność radiestezji – np. odnalezienie w latach 80. XX w. przez Roberta Atara, pastora kościoła baptystów przy wykorzystaniu swoich zdolności różdżkarskich dwóch zaginionych studentów w Bath (stan Maine)⁴⁷.

W Polsce naukowych prób wyjaśnienia radiestezji podjął się zespół naukowców (H. Szydłowski i P. Kiszkowski) z Uniwersytetu im. Adama

⁴² W przypadku wahadełka nie jest konieczna praca w terenie, można pracować z mapą lub fotografią osoby/przedmiotu jako świadka. Tego typu badania w środowisku radiestetów noszą nazwę teleradiestezji.

⁴³ J. Randles, P. Hough, dz. cyt., s. 66-67.

⁴⁴ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Radiestezja>, data dostępu: 5.06.2021; <http://perso.orange.es/ligiajohn/files/Georges%20Lakhovsky.pdf>, data dostępu: 5.06.2021.

⁴⁵ J.T. Enright, *Testing Dowsing: The Failure of the Munich Experiments*, „Skeptical Inquirer” 1999, <https://web.archive.org/web/20090105203304/http://csicop.org/si/9901/dowsing.html>, data dostępu: 6.07.2021.

⁴⁶ Istnieje też krytyka eksperymentu monachijskiego ze strony środowiska radiestetów. Formę przeprowadzenia testu krytykuje S. Siudalski (zawodowy radiesteta), <http://www.ndw.v.pl/art.php?nr=263>, data dostępu: 5.07.2021.

⁴⁷ J. Randles, P. Hough, dz. cyt., s. 73-74.

Mickiewicza w Poznaniu. Prowadzone przez ponad 20 lat badania w żaden sposób nie potwierdziły, by radiestezja miała cokolwiek wspólnego z nauką w jej obecnym rozumieniu⁴⁸. Również samo środowisko radiestetów nie przeprowadziło do tej pory żadnego przekonującego (z rygorami podwójnie ślepej próby) doświadczenia potwierdzającego różdkarstwo.

Co do „praktycznych” aspektów radiestezji, problem wartości badań radiestezyjnych dla ustalenia faktów w postępowaniu sądowym był w 1985 r. przedmiotem rozpoznania Sądu Najwyższego. W uzasadnieniu do uchwały z 30.10.1985 r. (sygn. akt SN III CZP 59/85) SN uznał, że „dopuszczalne jest przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego z zakresu radiestezji, jeżeli dla prawidłowego rozstrzygnięcia sprawy cywilnej niezbędne jest – zgodnie z wymaganiami zasady prawdy obiektywnej – uzyskanie wiadomości specjalnych w tym zakresie. Uzyskany w ten sposób dowód podlega ocenie zgodnie z zasadami swobodnej oceny dowodów”⁴⁹, a zatem, że dowodowi z opinii biegłego radiestety nie można odmówić mocy dowodowej, a radiestezja nie powinna być w tym kontekście dyskryminowana. Ponadto rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 24.01.2005 r. w sprawie biegłych sądowych⁵⁰ stanowi (§ 2), że biegłych powołuje się m.in. „dla poszczególnych gałęzi (...) także innych umiejętności”, więc dowód z opinii biegłego radiestety jest dopuszczalny.

Praktyczne wykorzystanie metod niekonwencjonalnych

Biorąc pod uwagę możliwość zastosowania metod niekonwencjonalnych w ramach czynności procesowo-kryminalistycznych (dowodowych), należy dokonać oceny, czy metody te spełniają kryteria dowodu naukowego. W świetle doktryny prawa karnego, aby metoda została uznana za dowód naukowy, muszą zostać spełnione następujące kryteria, a mianowicie:

- metody badawcze, na których oparty jest dowód muszą być sprawdzone, czyli wiarygodne z naukowego punktu widzenia; opracowane, przy wykorzystaniu niekontrowersyjnych osiągnięć i odkryć naukowych;

⁴⁸ P. Kizskowski, dz. cyt.; P. Kizskowski, H. Szydłowski, *Radiestezja a nauka*, „Wiedza i Życie” 1999, nr 2.

⁴⁹ <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/iii-czp-59-85-uchwala-sadu-najwyzszego-520096871>, data dostępu: 5.07.2021.

⁵⁰ Dz.U. Nr 15, poz. 133.

- ustalenia, wynikające z zastosowania tych metod, muszą być pewne, sprawdzalne i powtarzalne, zawsze wtedy, kiedy zachodzą takie same warunki;
- ustalenia, wynikające z zastosowania tych metod, powinny nadawać się do w miarę jednoznacznej interpretacji, przeprowadzonej przy wykorzystaniu obiektywnych metod;
- metody badawcze oraz sam dowód, nie powinny naruszać gwarancji procesowych stron, w tym zwłaszcza oskarżonego⁵¹.

W związku z tym, że metody niekonwencjonalne w różnym zakresie wykazują przydatność organy ścigania winny mieć wyznaczony dopuszczalny zakres ich zastosowania w praktyce. Z doświadczeń wynika, że niekonwencjonalne metody w praktyce śledczej mogłyby mieć zastosowanie w procesie wykryczym w ramach czynności pozaprocesowych, w działaniach poszukiwawczych ludzi i zwłok oraz ukierunkowanych na poszukiwanie źródeł dowodowych i pozyskiwanie materiału dowodowego. Stąd też ich rola jest nieco zbliżona do roli, jaką spełniają informacje uzyskane w następstwie realizacji czynności operacyjno-rozpoznawczych. Na potwierdzenie tej tezy przywołać należy cytowany już pogląd V.J. Gebertha, że „z wykryczego punktu widzenia wszystko, co może okazać się przydatne dla śledztwa, nie powinno być a priori odrzucane jako nienaukowe”⁵².

Zakończenie

Zwalczanie przestępstw wymaga poznania oraz zastosowania odpowiednio ukierunkowanych podstaw prawnych, jak też wiedzy z wielu dyscyplin naukowych. Stąd też korzysta się z wszelkich dopuszczonych prawem możliwości, także metod i środków wypracowanych przez nauki penalne i kryminalistykę, gdyż pozwalają one pozyskać szereg śladów kryminalistycznych i dowodów, najczęściej o charakterze materialnym i niematerialnym (śladów pamięciowych), które mogą być wykorzystane w ramach procesu wykryczego. Chodzi tu o wiedzę, dzięki której można ustalić przebieg zdarzenia oraz zidentyfikować sprawcę przestępstwa oraz doprowadzić do jego skazania. Aby proces ten wspomóc w praktyce wykorzystuje się metody rozpoznawczo-wykrywcze uznawane za kontrowersyjne,

⁵¹ M.A. Wasilewska, *Niekonwencjonalne...*, dz. cyt.

⁵² Tamże, s. 13.

o niekonwencjonalnym charakterze i przez przepisy prawa procesowego niedopuszczone do działań procesowo-dowodowych.

Zastosowanie metod niekonwencjonalnych budzi szereg zastrzeżeń, dlatego w prowadzonych pracach badawczych bada się zarówno metody własne, jak i metody zapożyczone z innych nauk oraz dyscyplin naukowych mających za zadanie ustalić stopień ich wiarygodności. Niektóre metody (testy psychologiczne, elektroencefalograf itp.) nie budzą zastrzeżeń, gdyż zostały opracowane w ramach uznanych dyscyplin naukowych i na ich użytek. Wiarygodność własnych metod niekonwencjonalnych (parapsychologia, hipnoza itp.), do których można zaliczyć m.in. metodę wyboru wymuszonego lub badania, oparte na swobodzie reakcji, jest jednak bardzo trudna do jednoznacznej oceny, gdyż metod tych nie można uznać za sprawdzone, wiarygodne z naukowego punktu widzenia, albowiem jeszcze nie odkryto niepodważalnych podstaw naukowych, na jakich metody te mogłyby się opierać. Fakt, że ich praktyczne zastosowanie jest dopuszczane w działaniach kryminalistycznych, zwiększa zakres możliwości działań organów ścigania. Metody wykrywcze wspomagają metody konwencjonalne w zwalczaniu przestępczości, a ich dobór w realizacji działań procesowo-kryminalistycznych zależy od stanu rozeznania prawidłowości rządzących danym zjawiskiem.

Przyjąć należy, że ciągły postęp technologiczny przyczyni się również do zmian na gruncie kryminalistyki i niektóre z wcześniej wymienionych metod niekonwencjonalnych znajdą praktyczne zastosowanie w procesie karnym.

Bibliografia

- Damphousse K.R., *Voice Stress Analysis: Only 15 Percent of 8 Lies About Drug Use Detected in Field Test*, NIJ Journal, No 259, <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/221500.pdf>, data dostępu: 5.07.2021.
- Enright J.T., *Testing Dowsing: The Failure of the Munich Experiments*, „Skeptical Inquirer” 1999, <https://web.archive.org/web/20090105203304/http://csicop.org/si/9901/dowsing.html>, data dostępu: 6.07.2021.
- Gapik L., *Hipnoza i hipnoterapia*, PZWL, Warszawa 1990.
- Gąsiorowski J., *Radiologiczna diagnostyka obrazowa – nowa perspektywa badania prawdomówności człowieka*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2009, tom XIII.

- Gąsiorowski J., *Technologie wykrywania w pracy organów ścigania w Unii Europejskiej*, [w:] *Wybrane teoretyczne i praktyczne problemy w naukach o bezpieczeństwie*, A. Filipek, D. Krzewniak (red.), Wyd. Naukowe UPH w Siedlcach, Siedlce 2019.
- Gruza E., *Psychologia sądowa dla prawników*, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
- Harnsberger J., Hollien H., Martin A.A., Hollien K.A., *Stres i oszustwo w mowie: ocena warstwowej analizy głosu*, „Journal of Forensic Sciences” 2009, nr 54(3), <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1556-4029.2009.01026.x>, data dostępu: 5.07.2021.
- Hołyst B., *Kryminalistyka*, LexisNexis, Warszawa 2004.
- Hołyst B., *Kryminalistyka*, Wyd. Prawnicze PWN, Warszawa 2007.
- Hołyst B., *Psychologia kryminalistyczna*, LexisNexis, Warszawa 2006.
- Horvath F., McCloughan J., Weatherman D., Slovik S., *The Accuracy of Auditors' and Layered Voice Analysis (LVA) Operators' Judgments of Truth and Deception During Police Questioning*, „Journal of Forensic Sciences” 2013, Nr 58, https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1556-4029.12066?casa_token=tsSR3zLWPBAAAAA%3A7-GBQWC-1_RTYxrikTRWCPLhOH-mJzZFF3moVScSw_ViBzGA-xkYvnMigQhMMTZ9nJKMde48B6YYPEORn, data dostępu: 5.07.2021.
- Kędzierski W., *Technika kryminalistyczna*, Wyd. Wyższej Szkoły Policji, Szczytno 2002.
- Kiszkowski P., *Co warto wiedzieć o radiestezji?*, Gdańsk 1997, <http://pkisz.home.amu.edu.pl/cowarto.htm>, data dostępu: 3.07.2021.
- Kiszkowski P., Szydłowski H., *Radiestezja a nauka*, „Wiedza i Życie” 1999, Nr 2.
- Kołecki H., *Konwencjonalne i niekonwencjonalne metody wykrywcze – cechy dystrybucyjne metod i struktura problemu*, [w:] *Niekonwencjonalne metody rozpoznawczo-wykrywcze. Materiały sympozjum naukowego Szczecin-Pobierowo 24-26.04.2003 r.*, K. Sławik, M.A. Wasilewska (red.), Hobgen, Szczecin 2003.
- Manes S., *Lie Detector Software Truster*, „Forbes” 5.10.1998, https://en.wikipedia.org/wiki/Lie_detection, data dostępu: 5.07.2021.
- Milkowski K., *Wykorzystanie hipnozy w postępowaniu dowodowym*, „Kortnowski Przegląd Prawniczy” 2015, nr 4, s. 97-98.
- Randles J., Hough P., *Niezwykli detektywi. Wykorzystanie zdolności nadprzyrodzonych w wykrywaniu zbrodni*, Muza, Warszawa 2002.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 24.01.2005 r. w sprawie biegłych sądowych (Dz.U. Nr 15, poz. 133).
- Saini A., *The Brain Police: Judging Murder with an MRI*, „Wired UK” 27.05.2009.
- Sillamy N., *Słownik psychologii*, Książnica, Warszawa 1994.
- Siudalski S.J., <http://www.ndw.v.pl/art.php?nr=263>, data dostępu: 5.07.2021.
- Siuta J., Wójcikiewicz J., Instytut Ekspertyz Sądowych, *Hipnoza kryminalna*, Kraków 1999.

- Skowronek I., *Oddziaływanie zapachem jako forma marketingu sensorycznego*, „Marketing i Rynek” 2011, nr 1.
- Ślot K., *Rozpoznawanie biometryczne. Nowe metody ilościowej reprezentacji obiektów*, Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, Warszawa 2010.
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/>, data dostępu: 25.06.2021.
- Stępień T., *Rola świadka w prawie karnym*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora, Toruń 2012.
- Ustawa z dnia 6.06.1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.).
- Wasilewska M.A., *Niekonwencjonalne metody rozpoznawczo-wykrywcze jako narzędzie diagnozowania zdarzeń kryminalnych*, <http://www.zielona-gora.gov.pl/index.php?id=26/>, data dostępu: 24.06.2021.
- Wójcikiewicz J., *(Nie)konwencjonalne metody śledcze*, [w:] *Dziedzictwo prawne XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 150-lecia TBSP UJ*, A. Zoll, J. Stelmach, J. Halberda (red.), Zakamycze, Kraków 2001.
- Wójcikiewicz J., *Niekonwencjonalne metody śledcze w polskiej kryminalistyce*, „Problemy Współczesnej Kryminalistyki” 2014, tom XVIII, Warszawa.
- <http://perso.orange.es/ligiajohn/files/Georges%20Lakhovsky.pdf>, data dostępu: 5.06.2021.
- <https://dziennikbaltycki.pl/jasnowidz-do-policji-rozmowa-z-prof-dr-hab-boguslawem-sygitem/ar/592923>, data dostępu: 25.06.2021.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Lie_detection, data dostępu: 5.07.2021.
- <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/narkoanaliza;3945801.html>, data dostępu: 25.06.2021.
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hipnoza>, data dostępu: 5.07.2021.
- <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/iii-czp-59-85-uchwala-sadu-najwyzszego-520096871>, data dostępu: 5.07.2021.
- <https://www.polityka.pl/jamyoni/1727668,1,czy-jasnowidz-moze-pomoc-policji.read>, data dostępu: 25.06.2021.